

EKK ja pagulaskirjanike viimane põlvkond: 1960-ndate noortekogumiku „Tont teab” saamisloost ja tagamaadest

Marin Laak

Enam kui nelikümmend aastat tegutsenud Eesti Kirjanike Kooperatiivi, mõjukaima eesti eksiilkirjastuse tegevus Lõuna-Rootsi väikelinnas Lundis väärib kahtlusteta 20. sajandi suursündmuse krooni. EKK-ta oleks algupärane eesti ilukirjandus aastakümneteks katkenud. Poleks meil ka võimalust rääkida siin ja praegu „ühest eesti kirjandusest”, lõimides vabas maailmas, ent ometi võõras keeleruumis ja pagulustingimustes ning raudse eesriide taga, kuid siiski kodumaal sündinud kirjandusi. Bernard Kangro juhtimisel tegutsenud EKK-s välja antud raamatute kõrgest kirjanduslikust tasemest saame rääkida tänu kirjastuse töö hästi läbimõeldud ülesehitusele. Kirjastuse mõju ja edukas toimimine eesti eksiilkultuuris toetus kahele „vaalale”: nõudlikule kirjanduslikule kolleegiumile ja ülemaailmsele müügivõrgustikule. Kui kolleegiumi ülesandeks oli „eraldada terad sõkaldest”, s. t. anda kirjastamiseks esitatud käsikirjadele hinnang, siis raamatute laialdase leviku ja ühtlasi ka kirjastuse majandusliku toimetuleku tagas raamatuseeriade aastaks ette tellimiste süsteem. Toimides postimüügi teel, viis see eesti kirjanduse „tiibhobu märgi all” kõigisse pagulaskeskustesse üle maailma, kodu-Rootsist Austraaliani, vahendajaks selleks volitatud niinimetatud esindajad. Siinne publikatsioon heidab valgust EKK kirjastuses välja antud 415 raamatust ühe, kirjanik Enn Nõu koostatud noorema pagulaspõlvkonna novellikogumiku „Tont teab” (Lund, 1968) saamisloole ja püüab avada mõningaid seni arhiivide varjus hoitud tagamaid.

Avaldamisele tulevad kuus kogumiku koostamise ja väljaandmise aegset kirja Enn Nõu ja EKK kirjandusliku kolleegiumi kirjavahetustest, mille kaudu saaksime pilku heita nii

EKK toimimise sisemisele protsessile kui ka põlvkonnavahetuse probleemidele kirjanike siseriingis. EKK arhiiv (fond 341) jõudis Eesti Kultuuriloolisse Arhiivi (EKLA) 1994. aastal. Kirjastuse struktuurist, tööpõhimõtetest ning kirjandusliku kolleegiumi toimimisest on Tuna veergudel pikemalt juttu olnud varemgi.¹ Põhjaliku ülevaate EKK tegevustest annab Janika Kronbergi monograafia „Tiibhobu märgi all. Eesti Kirjanike Kooperatiiv 1950–1994” (Tallinn, 2002), EKK ja teiste eksiilkirjastuste võrdlusvõimalust pakub Anne Valmase väitekirj „Eestlaste kirjastustegevus välismaal 1944–2000” (Tallinn, 2003). Nendele varasematele käsitlustele pakub aga lisa Enn Nõu mahukas, aastakümnete vältel talletatud Rootsi eestlaste kirjanduselu kajastav eraarhiiv, mille rikkalik sisu on suures osas uurijate poolt kindlasti veel avastamata. Arhiiv on EKLA-sse jõudnud mitmes jaos alates 1989. aastast. Täna sek sisaldab see üle 80 mahuka mapi süstemaatilisel arhiveeritud kirjavahetusi, käsikirju ja dokumente; lisaks fotosid, kirjandusõhtute lindistusi jpm. Arhiivis on talletatud ka Enn Nõu ja tema abikaasa, kirjanik Helga Nõu raamatute väljaandmisega seotud kirjavahetused. Lisaks neile endile saadetud kirjade arhiveerimisele on E. Nõu püüdnud jätta järjekindlalt jälge ka välja saadetud kirjadest, millest ei tehtud saladust ka kirjade adressaatide ees. Nii näiteks on H. Nõu lisanud käsikirjaliselt abikaasa kirjale: „Niimoodi koopeerpaberiga mitmes eksemplaris kirja kirjutamine mulle küll ei meeldi, aga Enn on niisugune fanaatiline asjaajaja ja talle pole mõtet vastu vaielda, kui ei taha tuju ära rikkuda.” (H. Nõu H. Mälgule 01.04.1966; EKLA, reg. 1998/42)

Arhiiv võimaldab ka praeguse pika ajavahemiku tagant tajuda ja jälgida selle „ühe eesti

¹ M. Laak. Eesti Kirjanike Kooperatiiv kirjandusliku kolleegiumi vaekausil. Leonid Treti mälestused A. H. Tammsaarest. – Tuna 2001, nr. 1, lk. 54–65; nr. 2, lk. 109–120. Artikli saatesõnas oli pikemalt juttu EKK eesmärkidest ja loomisest 10. detsembril 1950.

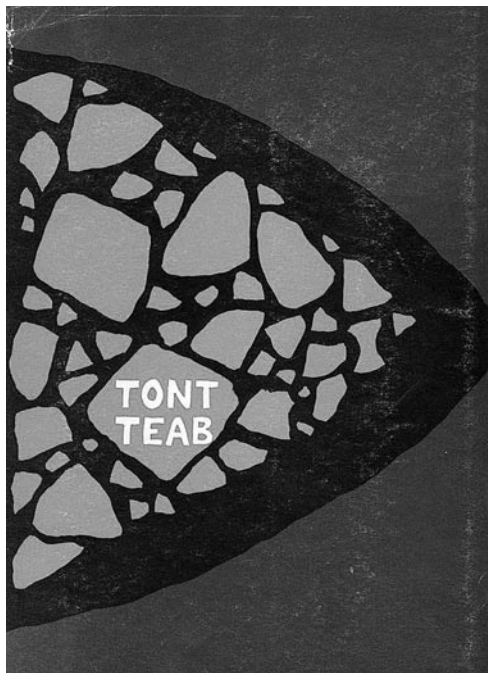
kirjanduse” paguluses kasvanud haru kasvuprot-
sesse ning otsida vastuseid küsimusele, kuidas
sai võõrsil võimalikuks eestlaste kultuurilise
identiteedi püsimine ka läbi mitme põlvkon-
na. Kuid veelgi enam, üllatuslikult märkame,
kuidas esmapilgul *post factum* konstrueeritud
idee pagulaskirjanduse varjatud, ent viljakast
kahekõnest 1960-ndatel Eestis sündiva kirjan-
dusuuendusega kajastus ka nii erakirjades kui ka
mitmetes kirjanduselulistest sündmustes.

Eesti Kirjanike Kooperatiivi hiilgavalt täide-
tud eesmärgi – säilitada ilukirjanduse katkematu
väljaandmise abil eesti keel ja kultuur paguluses
– saavutamisel on olnud vaid üksikuid mõraseid
kohti. Mõnikord on nende kaja ulatunud ka tä-
nasesse päeva. Üks selliseid oli näiteks vanemate
kirjanike suhtumine pagulaste noorema, 1960-
ndate põlvkonna kirjanduskeele ja temaatika
otsinguisse – nagu see sageli on olnud „generat-
sioonide võitluses”² eesti kirjandusparnassil.

Noortekogumiku „Tont teab” väljaandmisel
näeme kordumas varasemast kirjandusloost nii
tuttavat olukorda, milles vanad ei mõista noori
ega noored vanu. Kuid ometi oli olukord, milles
eesti kirjanikud, nii vanemad kui ka nooremad,
püüdsid säilitada eesti kultuuri eksiilis, varase-
matest vastuoludest erinev. Kujukalt kirjeldab
toonast olukorda Enn Nõu noortekogumiku
„Tont teab” koostamise aegne kiri põlvkonna-
kaaslasest kirjanikule Elin Toonale, kus kerkib
probleemina üks kirjandusliku põlvkonnava-
hetuse suurimaid dilemmasid – kirjanduskeele
valik.

„Ma olen „fanaatiline” eesti kirjanduse eest
võitleja,” kirjutab E. Nõu, „üldse Eesti eest ja
seega ma ei kujuta üldse ette, kuidas mõnes
teises keeles oleks kirjutada. Mu peasoov on
et eesti kirjandus paguluses välja ei sureks ja
sellest tõesti kasvaks välja noorte kirjandus.
Muidu ma muidugi ei mässaks nii palju sellise
raamatu koostamise ja toimetamisega.” (E. Nõu
E. Toonale, 17.04.1966, EKLA, reg. 1998/42)

Kümme päeva varem Aarand Roosile saa-
detud kirjust loeme: „Meil on vähe eestikeelset
kirjandust siiski ja vähenemas see on. Tuleviku
seisukohast on oluline, et ehitame midagi Ees-
tile. Usun nimelt eesti tulevikku ja seega on
suureks mureks eesti kirjandus ja kultuur üldse.”
(07.04.1966, EKLA, reg. 1998/42). Ka selle näite
varal olgu mainitud, et sinne väljavõtte EKK ja
Enn Nõu kirjavahetusest kogumiku „Tont teab”
väljaandmisel pakub võimalust küsida uuesti

Kogumiku „Tont teab” esikaas.

nii mõnegi kinnistunud arusaama kohta ning
mõista nii mõndagi pagulaskirjanduse ajalukku
„rajutud” üldistust noore põlvkonna parnassile
pürgimise või E. Nõu kriitilise opositsiooni koh-
ta EKK-ga (vt. nt. J. Kronberg. Tiibhobu..., lk.
116). Teiseks võiks sinne publikatsioon selgitada
ka kirjanik E. Nõu praeguste, võib-olla jäigana
tunduvate seisukohtade eksiilkultuuriloolisi
tagamaid ja ka isiklikke kontekste. Kirjades
noorte novellikogumiku „Tont teab” võimalikele
autoritele saab lugeja näiteks aimu, kui suur oli
olnud eeltöö raamatu koostamiseks juba enne
EKK-le kirjutamist. Milline oli tema vastutus
kaasautorite ees, mis peitus nii mõnigi kord
lausa jäigalt kompromissitute seisukohtade ja
nõudmiste taga ka siin avaldatavates EKK-le
saadetud kirjades.

Kogumiku „Tont teab” koostamise ajal tulid
nii mõnigi kord esile eksistentsiaalselt tundlikud
küsimused kogu eesti eksiilkultuuri konteks-
tis, kuivõrd raamatu koostamisluu paikneb
põlvkondadevahelisel piiril. Üks selliseid oli
näiteks juba nimetatud paguluses kasvanud
põlvkonna kirjandusliku eneseväljenduse keele
valik – nii mõnedki noored valisid selleks pigem
asukohamaa, rootsi või inglise keele. Teiseks,

² 1920. aastate teisel poolel aset leidnud „siurupiitlaste” ja „eluläheduslaste” kemplemise kohta (vt. J. Kärner. Generatsioonide võitlus kirjandusliku mõtte liikumises. – Looming 1934, nr. 9, lk. 1030–1038).

palju üldisemaks küsimuseks oli aga küsimus debütantide ja noorte autorite hindamises. EKK kirjandusliku kolleegiumi sisekirjavahetus võimaldab lähemalt tutvuda kolleegiumi nõudlike esteetiliste kriteeriumidega. Meenutagem, et kolleegiumi liikmetena olid käsikirjade vastuvõtmise või tagasilükkamise otsuse tegijateks, ühtlasi ka EKK märgi all ilmunud raamatute kirjandusliku taseme hoidjateks tunnustatud vanemad kirjanikud, klassikud ja „hiiglased”: August Gailit, Bernard Kangro, Valev Uibopuu, Gert Helbemäe, Karl Ast-Rumor, Arvo Mägi, August Mälk, Ilmar Talve, Raimond Kolk, Karl Ristikivi. Viiekümne aasta vältel vahetusid kolleegiumi liikmetest vaid üksikud. Nagu näeme siin avaldatavas teises kirjas, palub E. Nõu koostajana teha kolleegiumil kogumiku hindamisel mõõndusi, oli ju tema eesmärgiks eelkõige kirjandusliku järelkasvu toetamine: „Kuna paljud debüteerivad nende kaante vahel, siis on see asjaolu väärt noteerimist ja võib-olla ka veidi õrnamat ja liberaalsemat käsitlust, et mitte ära kohutada edaspidiseks.” (E. Nõu Eesti Kirjanike Kooperatiivile 20.02.1967; EKLA, f. 341, m. 125:11, l. 93/98) Selline avaldus oli kooperatiivi seniste tööpõhimõtete tõsiseks proovikiviks. Toonaste kolleegiumi liikmete otsekohene sisekirjavahetus näitab vägagi selget pilku noorte autorite novellide hindamisel. Rõhutagem, et nimetatud kirjavahetusest pole põlvkondlik konflikt väljaloetav, pigem vastupidi – hinnati vaid kirjanduslikku ja kunstilist taset. Küll aga pidi EKK mõtlema oma lugejatele ja tasakaalustama tellijate hoidmiseks esteetilisi kriteeriume „tavalugejate” ootustega (vt. nt. V. Uibopuu. Elust ja armastusest. Intervjuu Janika Kronbergile. – Looming 1997, nr. 1, lk. 106). Lisagem, et noorte loomingu hindamise küsimus kerkib seoses noortekogumiku toimetamisega üles veel teinegi kord. Näiteks areneb sisutihe vestlus samal teemal E. Nõu kirjavahtes noorteanatoloogia keeletoimetaja Helmi Elleriga. Samuti nagu B. Kangro ning teiste EKK kolleegiumi liikmete ranged kriteeriumid ilukirjandusliku kvaliteedi hindamisel, kannavad ka H. Elleri seisukohad edasi prof. Gustav Suitsu koolkonna traditsioone 1930-ndate Tartu Ülikoolis, kuid siiski hoopis teise, isegi vastupidise nurga alt: „Arvustamine peab tingimata lähtuma humaansest hoiakust, aga seejuures arvustusobjekti võimalikult igast küljest asjatundlikult läbi valgustama ja, kui vähegi võimalik, andma sellele nake tuult tiibadesse ja illusioonisära. Nii toimis Gustav Suits oma loengutel, tegi paari sõna või lausega tähelepanematukski

jäänud teose surematuks. [– –] See võis tulla ta aukartusest ja armastusest vaimse loomingu vastu, aga võib-olla ka sellest, et ta enese loov vaim andis kõigele otsekohe midagi juurde.” (H. Eller E. Nõule 19.11.1968; EKLA, reg. 1998/42) Sama küsimust on käsitletud üksikasjalikumalt ka siinsete kirjade kommentaarides.

Noorema, paguluses kasvanud kirjanike põlvkonna novelliantoloogia „Tont teab” materjale on EKK kirjandusliku kolleegiumi materjalide hulgas kokku 22 kirja 33 leheküljel. Siin avaldamiseks on valitud E. Nõu kirjavahetus Bernard Kangro ja kooperatiiviga, kelle nimel ilmselt hiljem vastas sekretäri ametis Valev Uibopuu. Nende kommenteerimiseks ja tagamaade avamiseks on kasutatud aga E. Nõu eraarhiivi, kuhu koostaja oli koondanud kõik kogumikuga seotud materjalid alates koostamise aegsetest kirjavahetustest kuni retseptsioonini väliseesti ajakirjanduses (EKLA, reg. 1998/42). E. Nõu pöördumised kavandatava noortekogumiku võimalike kaasautorite poole on hoolikalt kirjutatud kirjad, pikkade selgituste ja enese kui põlvkonnakaaslase tutvustusega, sageli meenutades ühiseid nooruspäevi.

Siin avaldatavad kirjad hõlmavad ajavahe-
mikkum kogumiku koostamise algusest 4. aprillil 1966 kuni antoloogia väljaandamiseni 25. oktoobril 1967. Esimesena avaldatav kiri kujutab endast E. Nõu pikka ja sisutihedat, isegi südamlikku pöördumist B. Kangro poole isiklikult. Kirjast nähtub Rootsi eestlaste kirev kirjanduselu, mida on püütud avada ka kommentaariumis. Kiri on kirjutatud Mana tegevtoimetuse ülemineku ajal Ivar Grünthali käest Göteborgist Hellar Grabbile Washingtoni, mil suurem tegevuskoormus langes ka E. Nõu õlgadele. Ilmnevad esimesed kriisid Mana väljaandmisel. Juttu tuleb ka mitmest kirjandusõhtust, kus kaasaegse eesti kirjanduse probleeme arutati. Praegu, tagantjärele on mõtlemapanev vahetu, isegi kirklik kaasaelamine Eestis toimuvale kirjanduselule. Seda on kirjas näha Karl Ristikivi Uppsalas toimunud loengu mainimisest. Loeng on ilmunud J. Kronbergi koostatud K. Ristikivi esseistika-kogumikus „Viimne vabadus” (Ilmamaa, 1996). Lisagem veel kord, et nimetatud loengud on E. Nõu poolt lindistatud. Kogunenud on mahukas heliarhiiv, mis tänaseks on samuti üle antud ka kultuuriloolisse arhiivi.

Teises avaldatud kirjas 20. veebruarist 1967 teatab Enn Nõu EKK-le veel siiani tajutava piduliku rahuloluga, et tema noorte „järelkasvuantoloogia” on valmis. Käsikirjas on kaastöid üheksalt noorelt autorilt: Ilona Laamanilt, Alur

EKK majas Lundis 5. sept. 1967: (vasakult) [Hans] Raudsepp, Valev Uibopuu, Enn Nõu, Bernard Kangro, Rein Vihalemm ja tema isa Arno Vihalemm. Foto: Helga Nõu (KM EKLA D-216:59)

Reinansilt, Elin Toonalt, Peep Kivikaselt, Allan Tammelt, Silvi Ojalt, Ets Orkilt, Thomas Vagalt ja koostajalt endalt. Ka novellikogu pealkirjaks on pakutud esialgu autorite arvu järgi – „9”. Tutvudes E. Nõu arhiiviga, näeme, et sellele kirjale on eelnenud ligi aastane intensiivne kirjavahetus üle 16 tuntuma või siis siin-seal avaldanud noore autoriga, kelles koostaja oli näinud kirjanduslikke ambitsioone, kokku ligi sajalt leheküljel, millele autor tagasihoidlikult ka oma kirjas viitab. Kirjavahetuses kaasautoritega oli E. Nõu selgeks rääkinud ka kõik kirjastamisega ette tulevad küsimused, alustades keelelisest parandamisest kuni lepinguteni. Selles ja ka järgmistes kirjades on E. Nõu ja EKK suhtlemisel üheks pingekoldeks keeleline korrektuur – vanema ja noorema põlvkonna kirjanduslik käekiri, stiil ja ka sinna juurde kuuluv keelekasutus olid sageli sedavõrd erinevad, et mittemoistmised olid kerged tekkima. Kuid asjal oli ka teine külg. Toimetamine ja keeleline korrektuur olid aga võõra kultuuri ja keele keskkonnas sündinud kirjanduse juures olulisemad kui emakeeleruumis ning sellele pööras EKK programmiliselt kõrgendatud tähelepanu.

„Võõrast keelest ümbritsetud pagulaskirjanduse sünnikeskkonda silmas pidades tuleb korrektuurile anda isegi suurem tähendus kui tavaolukorras, sest vana kooli ja hea keeletajuga

tähelepanelikud korrektorid suutsid autorite tekstidest eemaldada sinna paratamatult üha enam sünenenud tarbetuid barbarisme,” kirjutab oma põhjalikus monograafias kirjanike kooperatiivi tegevusest J. Kronberg. „Korrektuuril oli iseäranis oluline osa 1960-ndate aastate nooremate kirjanike keelelisel „kasvatamisel”, mille juures paraku ei jäänud tekkimata sõnavara kasutamise põlvkondlikest erinevustest tingitud, puhuti tüliküsimustekski kerkinud vastasseisud.” (J. Kronberg. Tiibhobu..., lk. 58) Keeleküsimuste ümber põtkimist näeme ka „Tont teab” väljaandmisega seotud järgmistes kirjades.

Siinse publikatsiooni üks eesmärgid on taaskord juhtida tähelepanu sellele, kuidas toimus KK kirjandusliku kolleegiumi töö. Koostaja E. Nõu käsikirja ärasaatmisele 20. veebruaril 1967 (teine kiri) oli järgnenud poole aasta vältel (9. märtsist 18. septembrini) käsikirja ringlemine (peamiselt?) posti teel, milles oma arvamust avaldasid toonased kolleegiumi liikmed: Arvo Mägi, Raimond Kolk, Karl Ristikivi, August Mälk, Valev Uibopuu ning erandlikult ka Bernard Kangro, kes sel ajal sekkus kolleegiumi tegevusse vaid suuremat diskussiooni tekitanud juhtumitel (vt. J. Kronberg. Tiibhobu..., lk. 87). EKK juhatus oli järgmise, 1968. aasta kirjastuskava koostamiseks kokku tulnud 14. oktoobril 1967. Juhatusse kuulusid enam-vähem samad

liikmed kui kolleegiumi. Juhatuse otsusest EKK ametlikul kirjavahetusele antakse koostajale teada ka siinses kolmandas kirjas 16. oktoobrist 1967. Noorteanatoloogia „Tont teab” koostamise kirjavahetuse arhiivis näeme, et kirjale on alla kirjutatud B. Kangro ja V. Uibopuu (lisaks tempel *Eesti Kirjanike Kooperatiiv Aktiebolag*). EKK kirjast selgub, et juhatus on otsustanud anda käsikiri kavandatud ettetellitava A-seeria asemel välja üksikväljaannete kaudu levitatavas B-seerias, vähendada kogumiku mahtu 40% võrra ning jätta nõrga taseme tõttu välja Thomas Vaga ja Ets Orki kaastööd, ent ka E. Nõu enda „Viies novell”. Siinjuures on üllatav teada, et koos EKK juhatus otsusega saadeti koostajale ka ärakiri kirjandusliku kolleegiumi kommentaaridest, mille hulgas leidis nii üldhinnanguid kui ka karmilt otsekoheseid ütlemissi iga autori ja kaastöö kohta. Tegu on mahuka dokumendiga, milles kolleegiumi liikmete eri aegadel saabunud arvamused olid liidetud kärbeteta, sajaprotsendiliselt. Kahjuks ei mahu selle avaldamine siinse publikatsiooni piiratud võimalustesse.

Neljas kiri, E. Nõu vastus EKK-le 19. oktoobril 1967 on kirjutatud vahetult pärast EKK otsuse teadasaamist ja kujutab nõrkinud koostaja E. Nõu vastust kooperatiivile – see kiri on kogu EKK kirjandusliku kolleegiumi arhiivi kõikide kirjade hulgas üks teravamaid ja ainuüksi selle tõttu EKK ajaloos tähelepanuväärne. Näeme, et kirjas kerkivad taas põhimõttelised küsimused: mõõnduste tegemine noortele autoritele, keelelise korrektuuri ja kirjandusliku järelkasvu küsimus paguluses. Kirjastuse tavapärase keelelist toimetamist nimetatakse siin isegi „ruunamiseks”. Järgnevad kaks kirja näitavad pingelise olukorra lahendamist ja kompromisse, mida E. Nõu kui teiste autorite volitatud eestkõneleja pidi paratamatult oskama leida. Kirjavahetuse lõpuks võib lugeda EKK kirja Enn Nõule 8. novembrist 1967, mil teatatakse lepingu sõlmimisest nädala jooksul ja trükikoja kalkultatsioonide koostamisest.

EKK ajaloo uurijana on J. Kronberg märkinud, et E. Nõu oli EKK-ga kriitilises opositsioonis (vt. J. Kronberg, *Tiibhobu...*, lk. 116), kuid nagu näitab kirjavahetus, oli ta siiski samal ajal kooperatiivi ja B. Kangroga ka suhteliselt südamlikes suhetes. E. Nõu praeguste kommentaaride järgi teame, et tihti käidi omavahel läbi perekonniti, sageli aeti asju ka telefoni teel. Nagu võime lugeda siinse publikatsiooni viimast kirjast, on pingerikka vahekorra silujaks olnud just Helga ja Bernardi telefonivestlus, milles erimeelsused lapiti kokku nii, et raamatu trükiks

ettevalmistamine sai tõrgeteta alata. Edasistes kirjades EKK ja E. Nõu vahel lahendatakse vaid formaalseid (lepingu sõlmimine, honorarid) ja trükitehnilisi küsimusi.

Niisiis, sinne publikatsioon püüab selgitada „pagulaskirjanike viimase põlvkonna” novelli-antoloogia koostamise taustu kriitilisel piiril nii mitmeski mõttes. Näiteks kõrvutuses niinimetatud kuldsete kuuekümnendatega kodumaal, kus uus kirjanike põlvkond jõuliselt esile kerkis. Vaatamata Nõukogude parteiaparaadi jõupingutustele, mitmekihilistele järelevalve- ja tsensuuriskeemidele, oli uus kirjanike põlvkond läbi viimas loominguist kultuuriuueendust. See oli põlvkond, kes ihkas vabadusse ja kes tegi seda loomingu kaudu, mille võrsed jõudsid ka vabasse maailma. Just selles murdepunktis on alust rääkida „ühest eesti kirjandusest”, mille koostoimimist näitab ka E. Nõu püüd anda välja samasse põlvkonda kuuluvate pagulasautorite kogumik „Tont teab”. Ja kui V. Uibopuu esitab vahetult kogumiku ilmumisajal, jõulude eel 1968 koostajale küsimuse „milline veendumus oli tõukejõuks?”, siis leiame E. Nõu käsikirjade hulgas järgmise käsitsi kirja pandud vastusekonsepti: „Võib ütelda, et eesti kirjandusel on andekat järelkasvu Eestis, aga see järelkasv ei saa kahjuks ennast vabalt väljendada. Kui puuris viibimise aeg kulgeb liiga pikaks, siis tekib lünk, mida pärast enam ei saa täita. Sellepärast saab vaba areng praegu toimuda ainult paguluses. Me peame mobiliseerima vabalt mõtlevale eesti kirjandusele järelkasvu, sest see on ainus alternatiiv üleelamiseks – ka okupeeritud Eestis. Sellepärast olen ma toimetanud seda antoloogiat.”

Kogumik „Tont teab” ilmus trükist ja jõudis lugejani EKK raamatute 1968. aasta jõulumüügi ajaks, sellele oli eelnenud ulatuslik reklaamikampaania kõikides väliseesti suuremates ajalehtedes (Stockholmi Eesti Päevalehes, ajalehtedes Teataja, Välis-Eesti jm.), milles tõsteti esile ka E. Nõu tegevust huvitava noortekogumiku koostajana. Mardi Valgemäe arvustuses Oklahoma ülikooli juures asunud Ivar Ivaski rahvusvahelise kirjandusajakirja *Books Abroad* 1969. aasta sügisnumbris käsitleti E. Nõu kogumikku „Tont teab” koos Eesti kirjandusega, P.-E. Rummo „Tuhkatriinumängu” ja Juhan Smuuli näidendiga „Enne kui saabuvad rebased” – ring oli täis saanud.

Olgu sinne publikatsioon ka täienduseks uuele pagulaskirjanduse ajaloole „Eesti kirjandus paguluses XX sajandil” (Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, Tallinn, 2008). Monumen-

taalne raamat keskendus kirjanduse sisemisele arengule, kuid arusaadavatel põhjustel on kirjanduselu paguluses jäänud oma keerukuses ja sageli ka pingelistes inimsuhetes veel arhiividesse. Siiani on lahendamata näiteks küsimus kahe keskse kirjandusajakirja, Tulumilla ja Mana rollist ja vastastikustest suhetest, kattuvatest tellijavõrgustikest jne. Pagulaskirjanduse ajaloos on juttu küll B. Kangro ja E. Nõu loomingust, kuid nende (ja teiste) tegevuse uurimine kirjanduselu organiseerijatena ootab alles ees. Nii B. Kangro kui E. Nõu olid mõlemad võrratu organiseerimisvõimega ning mõlemad seisis ka eesti kirjanduse järelkasvu eest – kuid siiski eri kontekstides. Kaks kõva kivi, kellest esimene tõi endaga kaasa 1930. aastate Eesti kirjanduskultuuri kõrgtaseme, kirjanik, kelle loomingut tutvustamine pagulaskirjanduse ajaloos jaguneb peatükkidesse „Arbujate põlvkond proosas” ja „Hiiglased laulavad”. Teine, Enn Nõu, kuulus põlvkonda, kelle kujunemine jäi pagulaskesk-konda, meditsiinidoktor, rahvusvahelisel tasemel teadlane koos kogu selle juurde kuuluva teadustöö ja konverentsidega, kuid kel ometi jätkus selle kõrvalt aega aktiivseks loominguliseks tegevuseks, kirjanduselus osalemiseks ja ka kaasaegse kirjanduselu süstemaatiliseks talletamiseks arhiivi. Selle missioonitundliku tegevuse väärtustamiseks sobiksid ka praegu H. Elleri sõnad: „Pean nimelt Sinust väga lugu, aiman Sinust tingimusteta idealisti, peenetundelist ja head inimest, seejuures tugevat, julget, töökat ja elulähedast.” (H. Eller E. Nõule 19.11.1968;

EKLA, reg. 1998/42) EKK hiilgava tegevuse kõrval eesti kirjanduskultuuri hoidmisel, eesti kirjanduselu taustade ja tagamaade uurimisel on E. Nõu kogutud arhiivil tänaseks tõepoolest hindamatu väärtus.

Kogumiku „Tont teab” koostamise vajalikkust loomingulise järelkasvu kindlustamiseks kinnitab pea kümme aastat hiljem Torontos *Tartu College*’is peetud Hannes Oja ettekanne: „Tuntud kirjanikud, kes kodumaalt loojatena juba lahkusid, on kõrges vanuses, ega pole suutnud loojatena enam viljakalt töötada. Eesti kirjanduse jätkamine on jäänud kümmekonna aktiivselt kirjutava autori kohustuseks, kes on ka ennastsalgavalt oma ülesannet täitnud [– – –]. Nii oleme oma maapaguluse 31. aastal ka siis tõsise probleemi ees: meil ei ole enam kuigi palju aktiivselt loovaid kirjamehi, kes suudaksid eesti traditsiooni pärast või siis isegi kontroversset kirjandust edasi luua.” („Raamat rahvusliku kriisiajastu esimene ohver”. Välis-Eesti, 07.03.1975)

Kui jätta välja üksikute eesti keeles jätkavate noorte autorite, Helga ja Enn Nõu, Elin Toona, Aarand Roosi või Ilona Laamani hilisem looming, jäi „Tont teab” noorema põlvkonna väljaastumiseni viimaseks. Aastaid hiljem välja antud luuleraamatukese „Harrastused parraspuudel” ilmumist 1972. aasta ülemaailmseteks Eesti päevadeks Torontos ning sõltumatu, tsensuurivaba almanahhi „Põrp!” ilmumist 1988. aastal Münchenis T. H. Ilvese toimetusel võib lugeda pika põlvkonnaloo lõpetuseks.

Enn Nõu 10. november 2008
Tallinnas oma kodus Raua tänaval.
Foto: A. Madisson
(KM EKLA, reg. 2008/204)